

МОНГОЛЬСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ ДОБИ ЧИНГІСХАНА ОЧИМА СУЧАСНИКІВ ПОДІЙ: ПОРІВНЯЛЬНО-УЗАГАЛЬНЮЮЧИЙ АНАЛІЗ

Представлений порівняльно-узагальнюючий аналіз повідомлень, що містяться у творах арабських учених кінця XII–першої половини XIII ст. Окрім цього, були порушені питання витоків інформації арабських джерел відносно монгольських завоювань за часів Чингісхана, а також висвітлена сучасна історіографія вивчення творів сучасників вказаних подій і повідомлень із них з історії монголів.

Ключові слова: монголи, Чингісхан, Ібн ал-Асір, Йакут, ан-Насаві.

Новизна дослідження та його актуальність. Монголи і їхні масштабні завоювання, що відбувалися за часів Чингісхана і його спадкоємців, справили значний вплив на історичне минуле багатьох країн і народів середньовічного Сходу та Європи й отримали широкий відгук у джерелах того часу. Серед усього комплексу наявних джерел, що збереглися до наших днів і містять повідомлення про монголів та їхні завоювання доби Чингісхана, на особливу увагу заслуговують арабомовні джерела – твори сучасників монгольських завоювань початку XIII ст. – Ібн ал-Асіра (1160–1234 рр.), Йакута ал-Хамаві (між 1178/1179 і 1180–1229 рр.) і Мухаммада ан-Насаві (пом. 1249 р.).

Хоча твори вищеперелічених арабських авторів активно досліджувалися багатьма ученими-сходознавцями у дореволюційній Росії, Радянському Союзі, Європі та Америці, прогалині у процесі вивчення і коментування окремих повідомлень, що містяться в творах арабських авторів і стосуються монгольських завоювань часів Чингісхана, продовжують залишатися відкритими.

В сучасній українській історіографії проблеми історичного минулого монголів, а також монгольських завоювань за

Кожушко Андрій Валерійович, аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Луганськ.

© Кожушко А.В., 2013

часів Чингісхана і його наступників, не отримали належного відображення. Тому дослідження цих проблем, тим більш із залученням арабських джерел, мають велике значення і сприятимуть відродженню не тільки вітчизняного монголознавства, але й розвитку української арабістики.

Аналіз останніх публікацій. На сучасному етапі дослідження творів Ібн ал-Асіра, Йакута та ан-Насаві, а також повідомлень з них відносно історії монголів і монгольських завоювань епохи Чингісхана, ведеться у двох напрямках: по-перше – переклад, коментування і перевидання окремих уривків з творів вказаних авторів [1–8], по-друге – залучення цих даних у процесі реконструкції монгольських завоювань означеного хронологічного періоду (серед таких досліджень необхідно, передусім, виокремити: колективну роботу під назвою “Історія татар від найдавніших часів” [9], монографії Є.І. Кичанова [10], Т.І. Султанова [11], дисертації Д.М. Тимохіна [12] і М. Давлатова [13]).

Метою статті є порівняльно-узагальнюючий аналіз повідомлень, що містяться у творах арабських авторів кінця XII – першої половини XIII ст. і стосуються монгольських завоювань доби Чингісхана.

Слід вказати, що вперше ісламський світ зіткнувся з монголами під час війни, що спалахнула між ними і величезною державою Хорезмшахів (сучасний Іран, країни Середньої Азії, частина Пакистану, Афганістану і північно-західна Індія [14, с. 340]) на початку XIII ст., яка, у кінцевому результаті, й поставила крапку в існуванні останньої. Саме ці події зацікавили перших арабомовних авторів – сучасників означених подій.

Передусім, ми знаємо про монгольські завоювання доби Чингісхана завдяки творам, що дійшли до нас від цих авторів. Виключний інтерес у цьому плані являють: великий історичний літопис Ібн ал-Асіра під назвою “*Повний звід з історії*” (араб. “*ал-Каміл фі-т-та’ріх*”) [15], географічний словник або енциклопедія Йакута, що має назву “*Словник країн*” (араб. “*Муджам ал-булдан*”) [16] та історичний твір ан-Насаві під назвою “*Біографія султана Джалал ад-Діна Манкубірті*” (араб. “*Сірат ас-султан Джалал ад-Дін Манкубірті*”) [17].

Необхідно підкреслити, що порівняльний аналіз творів вищеперелічених арабських учених з творами персидських – представників так званої хулагуїдської історіографії [докл. див. 18], показав, що арабомовні автори, на відміну від персомовних (особливо Джувейні та Рашид ад-Діна), не ставили за головну мету висвітлити лише історичне минуле монголів. Саме тому інформації про них, навіть у творах перших арабомовних авторів, які писали про монгольські завоювання в першій половині XIII ст., є меншої за обсягом і більш обмеженою у плані інформаційного і фактологічного навантаження.

Як уже зазначалося вище, інтерес до монголів у арабомовних авторів виник унаслідок монголо-хорезмійської війни початку XIII ст. Утім, описуючи появу монголів у межах ісламського світу, арабські автори не могли не звернути увагу на їхню історію до цієї події. Якщо Ібн ал-Асір повідомляє про завоювання монголів, в основному, у зв'язку з вищезгаданою війною [15, с. 401–406], ан-Насаві розпочинає свою розповідь про монголів і монгольські завоювання доби Чингісхана з огляду історичного минулого Китаю і переказу слів одного очевидця. Цей арабський історик пише: “Китай (араб. *ас-Сін*) – це велика держава, яку можна обійти за 6 місяців [...]. З давніх часів Китай був розділений на 6 частин й кожна з них (частина. – А. К.) була довжиною у місяць шляху” [17, с. 39].

Далі ан-Насаві пише, що кожною із цих частин керував правитель – хан, а усею країною керував “великий хан” (араб. *хан ал-кабір*) – Алтунхан [17, с. 38]. Слід вказати, що в розповіді арабомовного історика йде мова про період політичної децентралізації у Китаї – епоха “п’яти династій і десяти царств” (891–979 рр.), а також час посилення кочових людностей – киданів і тангутів (X ст.), а з XI ст. – чжурчженів, що межували з тогочасним Китаєм [19, с. 298]. Після завоювання чжурчженями Північного Китаю (1115 р.) їхні правителі носили титул “алтун”. Алтунхан був правителем (1161–1189 рр.) заснованої чжурчженями імперії Цзинь (1115–1234 рр.) [20, с. 293 (прим. 1)].

Ан-Насаві описує у своєму творі період боротьби між монголами і чжурчженями за панування над Північним

Китаєм, яке закінчилося перемогою Чингісхана [17, с. 39–42]. Судячи із розповіді арабського історика, між ним і Алтунханом було укладено перемир'я [17, с. 41], яке, вочевидь, було дійним аж до смерті Чингісхана (1227 р.).

Подальша розповідь про завоювання Чингісхана наявна у творах Ібн ал-Асіра та ан-Насаві. Ця розповідь пов'язана з війною, яку очолили монголи проти найманського хана Кучлука (в арабських джерелах *Кушлу*) – давнього ворога Чингісхана. У ан-Насаві говориться лише про поразку Кучлука від війська хорезмшаха, тоді як Ібн ал-Асір прямо зазначив, що “[...] відбулося нашествя татар [...] на Кушлухана [...], правителем яких був Чингісхан на ім'я Тамуджин” [15, с. 340].

Після цього в творах арабських авторів – сучасників монгольських завоювань доби Чингісхана, містяться розповіді про події, пов'язані з вищезгаданою монголо-хорезмійською війною. Перші арабські історики, які писали у своїх творах про монголів і котрих нашествя монгольських орд спіткало зненацька, сприйняли їхню появу в межах ісламського світу як велику біду. Так, історик ан-Насаві писав: “[...] велика біда, що відбулася внаслідок появи татар, прийшла несподівано й поглинула автора та його твір, усе його майно, нащадків і рідню [...]” [17, с. 37]. Ібн ал-Асір сприйняв появу монголів як страшну біду, що спричинила “загибель ісламу і мусульман”. У своєму літописі він зміг передати власні враження і почуття від побаченого та почутого: “Багато років я не наважувався розповісти про цю біду, бо вважав її занадто страшною та відчував відразу тільки розпочавши мову про неї [...] О, якщо б мене не народила моя матір! [...] Велике лихо, що коли-небудь переживали часи й охопило усіх людей, які буди створені Аллахом, а особливо мусульман [...] і немає ані моці, ані сили, окрім у Всевишнього, Великого Аллаха, проти такої біди, скалки якої розлетілися на усі боки, зло якої стало таким, що осягнуло все. Вона з'явилася над країнами як та хмара, яку гнав вітер” [15, с. 399].

Утім, полишаючи свої негативні емоції, арабські автори наважались розповісти про цю “велику біду”, спричинену появою монголів. Перед тим, як описувати хід цієї війни, сучасники подій звернули увагу на її причини і привід.

Так, у творах Ібн ал-Асіра та ан-Насаві наявні розповіді про дипломатичні відносини між хорезмшахом Мухаммадом і Чингісханом напередодні війни. Ан-Насаві розповідає про посольство, організоване Чингісханом і споряджене до Середньої Азії у 1218 р., яке закінчилося встановленням мирних дипломатичних відносин між сторонами [15, с. 83–84]. Натомість наступне посольство, знову організоване за ініціативою монгольського кагана, про що розповідає не тільки ан-Насаві, але й Ібн ал-Асір, закінчилося прикрим інцидентом – різаниною монгольських послів і купців та розграбуванням їхнього майна (так званий “отрарський інцидент” [докл. див.: 21]). Винуватцем усього арабські автори називають намісника (араб *наїб*), ім’я якого називає лише ан-Насаві, міста Отрар (араб. *Утрар*), за наказом якого все й сталося [15, с. 401; 17, с. 85]. Ан-Насаві пише, що після цього Чингісхан особисто наказав послу на ім’я Ібн Кафраддж Бугра, щоб той вирушив до хорезмшаха і з’ясував усі обставини інциденту. Та коли каган дізнався, що посол убитий, навіть не обмірковуючи, оголосив війну хорезмшаху [17, с. 74].

Ібн ал-Асір припускає й іншу причину, яка підштовхнула Чингісхана розпочати війну з хорезмшахом. Він зазначає, що у його час (вочевидь після монгольських завоювань у 1219–1225 рр.) у середовищі мусульманського населення Сходу виникла чутка про те, що нібито монголи розпочали війну проти держави хорезмшаха Мухаммада за домовленістю з багдадським халіфом ал-Муста‘сімом бі-л-лахі (1213–1258 рр.), із яким хорезмшах ворогував, але Ібн ал-Асір, як можна побачити із його ж розповіді, не довіряв цим чуткам [15, с. 464].

Після з’ясування причин і приводу війни арабомовні автори описують події, пов’язані з вторгненням монголів у межі держави Хорезмшахів. Наприкінці 1219 р. Чингісхан вирушив на чолі свого війська на війну. Першим об’єктом завоювання з боку монголів опинилося місто Отрар, про що згадує лише ан-Насаві [17, с. 91]. Йакут вказує, що після цього монголами також були захоплені міста – Асфіджаб і Дженд (араб. *Джанд*) [16, I, с. 179, II, с. 169].

Відомо, що особисто Чингісхан із частиною війська рушив на підкорення великих міст Мавераннахру (араб. *Ма вара'н-нахр* – середньовічний регіон, що знаходився у межиріччі Амудар'ї і Сирдар'ї) – Бухари і Самарканда (1220 р.), про що найбільш докладно написано у літописі Ібн ал-Асіра [15, с. 403–406]. У Йакута лише сказано про руйнування, які завдали монголи населеним пунктам Мавераннахру [16, с. 45–47], а ан-Насаві переказує події, пов'язані зі штурмом монголами Бухари [17, с. 100–101].

Подальші події, що стосується монгольських завоювань, більш повно відображені у Ібн ал-Асіра та ан-Насаві. Ці історики розповідають, що після того, як монголи захопили Бухару і Самарканд, Чингісхан особисто наказав одному з корпусів свого війська знайти хорезмшаха Мухаммада й доставити його до нього [15, с. 406; 17, с. 102]. Судячи із розповіді ан-Насаві, очолили цей корпус досвідчені й віддані каганові полководці – Джебе і Субедей [17, с. 102]. Урешті-решт, після тривалих переходів від монголів, Мухаммад був змушений покинути межі своєї держави й оселитися на маленькому острівці, що знаходився у Каспійському морі. Невдовзі він захворів і помер, зробивши спадкоємцем одного зі своїх синів – Джалал ад-Діна (1221 р.), який очолив боротьбу з монголами після його смерті [17, с. 107].

Знамениті події, пов'язані з рейдом загону Джебе і Субедея проти аланів і половців, які у союзі з руськими князями намагалися дати відсіч монголам, але у битві на р. Калці зазнали нищівної поразки (1223 р.), згадуються лише у творі Йакута [16, I, с. 182] і описані Ібн ал-Асіром у подробицях [15, с. 407–408].

На 1223 р. розповіді про завоювання монголів доби Чингісхана в творах арабомовних авторів – сучасників вказаних подій, завершуються. Відомо, що сам Чингісхан у 1225 р. був змушений повернутися до Монголії для того, щоб придушити заколот з боку тангутів. Під час цього походу він і помер (1227 р.) [22, с. 54–56].

Утім у творах Ібн ал-Асіра та ан-Насаві міститься виклад подій (після 1223 р.), пов'язаний із подальшими монгольськими завоюваннями у межах Ірану, країн Закавказзя і

Близького Сходу та антимонгольською боротьбою мусульманського населення цих країн під проводом Джалал ад-Діна. Але ці події відбулися вже після смерті Чингісхана – протягом 1227–1231 рр., тому являють собою об'єкт дослідження іншої теми.

Висновки. Отже, порівняльно-узагальнюючий аналіз повідомлень з творів сучасників монгольських завоювань доби Чингісхана – арабомовних учених кінця XII – першої половини XIII ст. виявив, що попри свій обсяг і фактологічну обмеженість, у порівнянні з персомовними авторами, у всій своїй сукупності вони є взаємодоповнюючими і тому надають змогу досліднику зобразити майже повну картину завойовницьких походів монголів епохи Чингісхана.

У подальшому планується залучення інформації з творів арабомовних істориків та енциклопедистів середини XIII–XV ст. з історії монголів і монгольських завоювань означеної доби.

1. Золотая Орда в источниках (материалы для истории Золотой Орды и улуса Джучи): В 5 т. (опубликовано 2 тома) [сост. Р.П. Храпачевский]. – М.: [б. и.], 2003–2009. – Т. 1. Арабские и персидские сочинения. Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды в переводах В.Г. Тизенгаузена. – Ч. 1. Извлечения из арабских авторов / [сост. Р.П. Храпачевский]. – М.: [б. и.], 2003. – С. 11–249.
2. *Ибн ал-Асир.* Ал-камил фи-т-та'рих (“Полный свод истории”). Избранные отрывки / [пер. с араб., примеч., ком. П.Г. Булгакова, доп. к пер., прим. и ком. Ш.С. Камалиддина]. – Ташкент–Цюрих: Изд-во АН Узб. Ин-та Востоковедения им. Абу Райхана Беруни, 2005. – 32 с.
3. *Ибн ал-Асир.* Полный свод всеобщей истории / [пер. с араб. П.К. Жузе, П.Г. Булгакова]. – М.: Директ-Медиа, 2010. – 390 с.
4. Из глубины столетий / [сост., вст. ст. и ком. Б.Л. Хамидуллина]. – Казань: Татарское книж. изд-во, 2000. – 271 с.
5. История Золотой Орды: Сб. материалов / [сост. В.Г. Вовина, А.А. Кожанов, Т.В. Никулина]. – СПб.: Европейский Дом, 2003. – 224 с.
6. История Казахстана в арабских источниках: В 3-х т. / [отв. ред. А.К. Муминов]. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005–2006. – Т. 1. Сборник материалов, относящийся к истории Золотой Орды. Извлечения из арабских сочинений,

- собранные В.Г. Тизенгаузенем. Перераб. и доп. изд. / [подг. к нов. изд., введен., доп. и ком. Б.Е. Кумекова, А.К. Муминова]. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 711 с.
7. *Йакут ал-Хамави*. Алфавитный перечень стран / [пер. с араб. С. М. Богдановой-Березовской]. – М.: Директ-Медиа, 2010. – 122 с.
 8. Материалы по истории киргизов и Киргизии. – 2-е изд. / [отв. ред. В.А. Ромодин]. – Бишкек: Манас, 2002. – 315 с.
 9. История татар с древнейших времен: В 7 т. (вышло 3 тома) / [под ред. М. Усманова, Р. Хакимова]. – Казань: Рухият, 2002–2009.
 10. *Кычанов Е.И.* Властители Азии / Е.И. Кычанов. – М.: Изд-во Восточной литературы РАН, 2004. – 631 с.
 11. *Султанов Т.И.* Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть / Т.И. Султанов. – М.: АСТ, 2006. – 446 с.
 12. *Тимохин Д.М.* Арабо-персидские источники и историография о хорезмшахе Джалал ад-Дине Манкбурны: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Дмитрий Михайлович Тимохин. – М., 2008. – 186 с.
 13. *Давлатов М.* Центральная Азия накануне и в период монгольского нашествия (1201 – 1223 гг.): дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Муллошо Давлатов. – Душанбе, 2010. – 343 с.
 14. История стран зарубежной Азии в средние века / [отв. ред. А.М. Голдобин, Д.И. Гольдберг, И.П. Петрушевский и др.]. – М.: Наука, 1970. – 640 с.
 15. ал-Каміл фі-т-та'ріх лі-л-імам ... ал-Хасан 'Алі б. Абі-л-Карім Мухаммад б. 'Абд ал-Карам б. 'Абд ал-Ваххід аш-Шайбані ал-ма'аруф бі-бн ал-Асір ал-Джазари: 11 дж. – Байрут–Лубнан, 1987–2003. – Дж. 10 (араб. мовою).
 16. Му'джам ал-булдан лі-ш-шайх ал-імам Шихаб ад-Дін Абі б. 'Абд Аллах Йакут б. 'Абд Аллах ал-Хамаві ар-Румі ал-Багдаді: 5 дж. – Байрут, 1977. (араб. мовою).
 17. Сірат ас-султан Джалал ад-Дін Манкубірті та'ліф лі-Мухаммад б. Ахмад ан-Насаві. – [ал-Кахіра], 1953. (араб. мовою).
 18. *Кожушко А.* Завоювання монголами середньоазіатського міста Бухари (1220 р.) у висвітленні представників хулагуїдської історіографії кінця XIII – початку XIV ст. / А. Кожушко // Збірник матер. підсумкової науково-практ. конф. Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт з галузі “Військові науки” / [редкол. О.П. Крисяк (гол. ред.), С.В. Похнатюк та ін]. – Львів : АСВ, 2012. – С. 177–198.
 19. История Востока: В VI т. / [отв. ред. Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян; ред. Л.В. Негря]. – М.: Восточная литература РАН, 2002–2008. – Т. II. Восток в средние века / [отв. ред. Л.Б. Алаев, К.З. Ашрафян]. – 2002. – 716 с.

20. *Шихаб ад-Дин* Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны/[изд. критич. текста, пер. с араб., предисл., коммент., примеч. и указат. З.М. Буниятова]. – М.: Восточная литература, 1996. – 422, LXV, 307 с.
21. *Кожушко А.* “Отрарський інцидент” 1218 р. за повідомленням персидського історика ‘Ала’ ад-Діна Джувейні/ А.В. Кожушко //Студентські історичні зошити, 2011. – Вип. 2. – С. 110–115.
22. *Кычанов Е.И.* Монголо-тангутские войны и гибель государства Си Ся / Евгений Иванович Кычанов // Татаро-монголы в Азии и Европе/ [отв. ред. С.Л. Тихвинский]. – М.: Наука, 1970. – С. 46–61.

Надійшла до редколегії 12.09.2013 р.

Рецензент: С.В. Терський, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України та етнокомунікацій, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів

Кожушко А. В.
МОНГОЛЬСКИЕ ЗАВОЕВАНИЯ ЭПОХИ ЧИНГИСХАНА
ГЛАЗАМИ СОВРЕМЕННОКОВ СОБЫТИЙ: СРАВНИТЕЛЬНО-
ОБОБЩАЮЩИЙ АНАЛИЗ

В статье представлен сравнительно-обобщающий анализ сообщений, которые содержатся в сочинениях арабских ученых конца XII – начала XIII вв. Помимо этого, были подняты вопросы истоков информации арабских источников относительно монгольских завоеваний во времена Чингисхана, а также освещена современная историография изучения сочинений современников указанных событий и сообщений из них по истории монголов.

Ключевые слова: монголы, Чингисхан, Ибн ал-Асир, Йакут, ан-Насави.

Kozhushko A.
THE MONGOL CONQUESTS OF THE CHINGHISKHAN'S ERA
IN THE EYES OF CONTEMPORARIES: COMPARATIVE-SUMMARY
ANALYSIS

In the article presents a comparative-summary analysis of the messages, contained in the works of Arabic scientists in the end XII – the first half of the XIII cent. In addition, were raised the question of backgrounds of the information from Arabic sources about the times of the Mongol conquests Chinghiskhan's era and covered the study of modern historiography works of contemporaries of the events and posts them on the history of the Mongols.

Key words: the Mongols, Chinghiskhan, Ibn al-Athir, Yakut, al-Nasawi.